

मोहियानी

(भूमिअधिकारबारे पढ्ने सामग्री - ८)

- सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र

मोहियानी भनेको के हो ?

नेपालको जमिन वितरण न्यायोचित छैन । अर्थात् थोरै मानिसले धेरै जमिन ओगटेर बसेका छन् । त्यसैले जमिन हुनेले खेती नगर्ने र खेती गर्नेको स्वामित्वमा जमिन नहुने अवस्था छ । यस्तो अवस्थामा अरुलाई खेती गर्न दिएर त्यसको निश्चित आय आफू खाने प्रवृत्ति नेपालमा निकै पहिलेदेखि छ । यसरी साहूको जमिन जोतेर केही आफू खाने तथा केही उसलाई खुवाउने व्यक्ति नै मोही हो । अनि मोहीले आफूले जोतिरहेको साहूको जमिनमा केही स्वामित्व पाउने कुरा चाहिँ मोहियानी हक हो ।

यसरी अरुलाई खेती गराउँदा जमिनवालाले आयस्ता जति खाइदिने, केही भन्यो भने जमिन खोस्छु भनेर धम्क्याउने जस्ता प्रवृत्ति पनि जमिन कमाउन दिने बेलादेखि नै चलदै आएको पाइन्छ । यसरी जमिन कमाउन दिएवापत कुत बुझाएर मात्र नपुग्ने र अन्य निशुल्क सेवा पनि गरिदिनुपर्ने अवस्थाबाट जग्गा कमाउनेहरू पीडित हुँदै आएका छन् ।

नेपालमा यसरी मोही बनेर अरुको जग्गा कमाउनेको एकिन संख्या आधुनिक लगत प्रणालीको अभावमा थाहा पाउन सकिएको छैन । तर सरकारी तथ्यांकअनुसार अहिले मोहीको संख्या

भूमिसम्बन्धी ऐन २०२१ अनुसार मोहीको परिभाषा

मोही भन्नाले अरु जग्गावालाले जग्गा कुनै शर्तमा कमाउन पाइ स्रो जग्गामा आफ्नो वा आफ्नो परिवारको श्रमले खेती गर्ने किसान सम्झनुपर्छ । यो ऐनअनुसार कुनै किसानले जग्गावालाले जग्गा कमाएर मुख्य एक बालीको कुत बुझाएमा उसले मोहियानी हक पाउने व्यवस्था छ ।

३३९६८९ रहेको छ भने उनीहरूले कमाएको जग्गाको क्षेत्रफल २२६७८२-८-३ रोपनी छ । तर गैरसरकारी संस्थाहरूले मोहीको संख्या यो भन्दा साढे ४ लाख बढी भएको तथा तिनीहरू कानूनले खोजेका अप्ठ्यारा प्रावधान पुऱ्याउन नसकेर मोही जनिन नसकेको दावी गर्दै आएका छन् । वास्तविकरूपमा वर्षौंदेखि जमिन जोतिरहेका तर जमिनदारको षडयन्त्रमा परेर, डराएर वा अज्ञानताका कारण आफूले जोतेको प्रमाण उनीहरूले जुटाउन सकेका छैनन् । त्यसैले यिनीहरू मोहियानी हक दावी गर्नबाट समेत वञ्चित हुँदै आएका छन्, जसलाई बेदर्तावाल मोहीका नामले चिनिँदै आएको छ । २०५२ सालमा गठित उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोगको प्रतिवेदनले पनि ठूलो संख्यामा बेदर्तावाल मोही रहेका र यिनीहरू अन्यायमा परेको वास्तविकतालाई स्वीकार गरेको छ ।

कानूनी व्यवस्थाहरू

नेपालमा प्राचीन कालदेखि नै जमिन कमाउन दिने व्यवस्था भएको पाइन्छ । जग्गाधनी र कमाउनेबीच किचलो नहोस् भनेर कुत, जग्गा बिगार्न नपाइने जस्ता विविध पक्षमा व्यवस्थाहरू पनि बनाइएको पाइन्छ । गोपाल, महिषपाल, किराँतकालदेखि

मोहियानीकै पिरले सामूहिक आत्महत्या

वीरगन्जका परमानन्द चौदसियाको चार जनाको परिवारले एकैपटक आत्महत्या गरे । त्यसको मुख्य कारण उनीहरूलाई ऋण लाग्नु र त्यो ऋण तिर्ने कुनै स्रोत नहुनुको पीर थियो । तर यसरी ऋण लाग्नुको कारण चाहिँ स्रोत भूमिसँग जोडिएको छ । उनले २०२७ सालदेखि साहूको जमिन कमाउँदै आएका थिए तर पनि मोहियानी हक भने पाउन सकेका थिएनन् ।

यही जमिनमा मोहियानी हक दावी गर्न उनी मुद्दा लडिरहेका थिए । मुद्दा कहिल्यै नटुंगिएकाले ऋणमाथि ऋण थप्दै जाने बाध्यता उनीमाथि आइलाग्यो । यसरी आफूले वर्षौंदेखि कमाइआएको जमिनमा स्वामित्व कायम गर्न नसकेको र त्यो गराउन खोज्दा लागेको ऋणले अत्तालियुपछि सिंगै परिवार आत्महत्या गर्न बाध्य भएको थियो ।

नै कमाउन दिने र लिनेबीच समझदारी कायम गर्ने उद्देश्यले विभिन्न व्यवस्था भएका थिए । तर राज्यको प्रमुख आयस्रोत नै भूमि कर भएकाले जोताहाले अधिकतम आयस्ता बुझाउनुपर्ने नियम सबैजसोको पालामा लादिएका पाइन्छ ।

कृषिमा आधारित नेपालको विकास भूमिको उचित व्यवस्थापन, भूमिको स्वामित्वमा न्यायिक समानता र उत्पादन वृद्धिले मात्र हुनसक्छ, भन्ने तथ्य सबैका सामु छल्लंग छ । भूमिसम्बन्धी ऐन २०२१ लागू भएपछि तत्कालीन अवस्थामा जोताहा कृषकको हक अधिकार संरक्षण भई उनीहरूको आफूले जोतेको जमिनमाथि मोहियानी हक कायम भएको थियो । जसले गर्दा वास्तविक जोताहा कृषकले जग्गामा सीमित स्वामित्व लिन सक्ने अवस्थाका साथै कृषि उत्पादनमा समेत टेवा पुगेको थियो ।

हुन त यसअघि पनि थुप्रै आयोग र ऐन बनेका थिए तर स्थिर सरकार, आवश्यकीय प्रतिबद्धता तथा लागू गर्ने निकायका अभावमा त्यस्ता आयोग र ऐनमा उल्लेख भएका प्रावधान लागू भएका थिएनन् । त्यसैले २०२१ सालमा निर्मित भूमिसम्बन्धी ऐन नै मोहियानी हकका दृष्टिले सबैभन्दा उत्तम र वास्तविक जोताहाको पक्षमा पाउन सकिन्छ ।

यो ऐनले जमिन जोत्नेले मुख्य एक बाली भित्र्याएर कुत बुझाएपछि त्यो

जमिनमा जोताहाको मोहियानी हक लाग्ने दरिलो व्यवस्था गरेको छ । त्यतिमात्र हैन, जग्गाधनीले मोहीलाई हटाउन नसक्ने, निशुल्क अन्य काम लगाउन नपाउने जस्ता व्यवस्था गरेर यो ऐनले मोहीलाई बलियो बनाएको छ ।

यसपछि पटक पटक भूमिसम्बन्धी ऐनमा संशोधन हुँदै आएका छन् । तिनले पनि नरवेशी भई बढेको जग्गामा मोहीको हक लाग्ने, मोही लागेको जग्गामा गरिने मालपोत प्रशासनसम्बन्धी व्यवस्था, कमाएको जमिनमा

तथैदेखि कमायो तर आफ्नो केही छैन

पर्वतको माभफाँट गाविस,
वार्ड नं. २ बस्ने सूर्य दर्जी
अर्काको जग्गा कमाउछन् ।
उनका बाबुले २७ वर्षसम्म
कमाएको १० हलको जमिन
अहिले ३ भाइले बाँडे
कमाएका छन् । जग्गा
कमाएवापत साहूलाई आधा
अन्न र घाँस दिनुपर्छ । यो
जग्गाको आम्दानीले उनको
परिवारलाई मंसिरदेखि
फागुनसम्म पनि खान
पुग्दैन । तर यो जग्गामा
उनको कुनै स्वामित्व छैन ।
उनले जमिनमा मोहियानी हक
लाग्छ भन्ने भर्खरै थाहा
पाएका छन् । तर के गर्ने ?
कुनै प्रमाण नभएकाले उनी
थाहा पाएर पनि चूपचाप
बस्न बाध्य छन् ।

कुरुवा, छाप्रो आदि बनाउन सक्ने व्यवस्था आदि गरेर मोहीको हितमा बोलेका देखिन्छ ।

गुठी संस्थान ऐनले पनि खास जोताहा किसानले मोहियानी पाउने व्यवस्था गरेको छ । गुठी तैनाथी जग्गा मोहियानीमा अरुद्वारा खेती गराउन सकिने र तोकिएको मूल्य लिइ गुठी रैतान नम्बरीमा जग्गा परिणत गरी मोहीको नाममा दर्ता गरिदिन सक्ने व्यवस्था पनि यसले गरेको छ । बाँभो गुठी तैनाथी जग्गा र घर घडेरी भएको आवादी तैनाथी जग्गा पनि नम्बरीमा परिणत गरी मोहीको नाममा दर्ता गरिदिन सकिने व्यवस्था यो ऐनले गरेको छ ।

अहिलेको मुख्य समस्या

जमिन जोत्नेलाई मोहियानी हक दिने कानुनी व्यवस्था भूमिसम्बन्धी ऐन २०२१ ले गरेपछि जोताहाहरू स्वतः मोही हुने अवस्था आएको हो । तर भूमिसम्बन्धी ऐन २०२१ मा २०५३ सालमा भएको चौथो

संशोधनले यो ऐनको मर्ममाथि प्रहार गर्दा त्यसको शिकार करिब साढे चार लाखको संख्यामा रहेका बेदर्तावाल जोताहा हुन पुगे ।

यो संशोधनले जमिनमाथि द्वैध स्वामित्व अन्त्य गर्ने नाममा अब उप्रान्त मोहियानी हक नलाग्ने व्यवस्था गरेको छ । यसअघिका लाखौं जोताहालाई मोहियानी हक नदिलाइकनै हक दावी गर्ने ढोका बन्द गरिदिएकाले बेदर्तावाल मोही अन्यायमा परेका हुन । यो संशोधनले अब मोही नलाग्ने त भनिदियो, साथै वास्तविक मोही भएर पनि कानूनीरूपमा मोही हुन नसकेकालाई समेत सुकुम्बासी बनाउने प्रपञ्च खडा गर्‍यो ।

वर्षौं र पुस्तौंदेखि जमिन जोतिरहेका यस्ता जोताहासँग कानूनले खोजेका कुत तिरेको भर्पाइ, दुईपक्षीय कबुलियतनामा आदि छैन । एकातर्फ जमिन कमाउन दिनेले विभिन्न षडयन्त्र गरेर यस्ता प्रमाण उनीहरुलाई कहिल्यै दिएन भने अर्कोतर्फ यिनै प्रमाण मागेर सरकारी कार्यालयले ठूलो अन्यायमा परेका बेदर्तावाल मोहीलाई जिस्क्याउने काम गरिरहेका छन् । जुन प्रमाण उनीहरुसँग उपलब्ध हुन सक्दैन भन्ने जान्दाजान्दै पनि कानूनले अधिकार दिएका अन्य विकल्प नअपनाइ एकोहोरो तिनै प्रमाण माग गरिरहनुले सरकारी कर्मचारी जोताहालाई हक दिलाउने पक्षमा छैनन् भन्ने स्वतः बुझ्न सकिन्छ ।

अर्कोतर्फ तत्कालीन अवस्थामा मोही कायम गर्न जग्गाधनी र मोहीबीच कुत कबुलियत गरी त्यसलाई सम्बन्धित गाविस वा नगरपालिकामा दर्ता गरेको हुनुपर्ने नियम छ । यसरी दर्ता गरेका जोताहा किसानलाई पनि मोहियानी दावी गर्न मात्र ६ महिनाको छोटो अवधि दिइयो । सूचना र जानकारीको पर्याप्त संयन्त्र नभएको हाम्रो जस्तो कठिन भूगोल भएको ठाउँमा यसरी छोटो अवधि राखिनुले प्रमाण भएका किसानलाई पनि हक

कुत तिरे पनि प्रमाण उपलब्ध भएन

सिन्धुपाल्चोकको पाल्चोक गाविसका विन्नाबहादुर कामीले ४ रोपनी ४ आना जमिन कमाएको वर्षौं भइसक्यो तर सधैं नियमित कुत बुझाए पनि न उनको साह्रैले कहिल्यै भर्पाइ दियो, न अन्य कुनै प्रमाण हुनेखालको कागजपत्र नै । प्रमाणको अभावमा अब उबले बौद्धमा बसोबास गर्ने साह्रैलाई नै आफूले वर्षौंदेखि जोतिआएको जमिन सुम्पनुपर्ने भएको छ ।

नदिने षडयन्त्र गर्न खोजेको देखिन्छ । जुन प्रावधानले गर्दा आज लाखौं कृषक जो जग्गा जोतिरहेका छन्, उनीहरुले आफ्नो मोहियानी हक कायम गराउन सक्ने अवस्था छैन । यस्तो व्यवस्थाबाट सरकारी लगतमा मोही जनिन नसकेका सोभा निरक्षर, गरीब जोताहा मगनीवाला मजदूरमा परिणत हुन बाध्य भएका छन् ।

यो संशोधन व्यापक विवादमा पर्‍यो । यसले थुप्रै कानूनी र व्यवहारिक कठिनाइ पनि सिर्जना गर्‍यो । त्यसैले यसलाई सरकारले सच्याउने आशा सर्वत्र गरिएको थियो । तर भूमिसम्बन्धी ऐनमा २०५८ सालमा पाँचौं संशोधन हुँदासमेत मोहियानी हक कायम गर्ने सवालमा केही व्यवस्था गरिएन । त्यसबेला पनि मोही कायम हुने व्यवस्थामा संशोधन नगरी अन्य प्रावधानमा मात्र संशोधन भयो । २०५८ साल श्रावण ३२ गतेबाट लागू भएको पाँचौं संशोधनको कार्यान्वयन म्याद पनि २०६० श्रावण मसान्तपछि सकिएकाले मोही लागेको जग्गा बाँडफाँड गर्ने म्याद पुनः २०६१ सालभरिलाई थप गरिएको छ ।

- २२ प्रतिशत दलित भूमिहीन
- २० प्रतिशत जग्गा बाँझो
- खेतियोग्य जमिनमध्ये ४२ प्रतिशत गुठी
- ४१ लाख परिवारमध्ये २५ प्रतिशतसँग खेती गर्ने जमिन छैन
- ४७ प्रतिशतसँग आधा हेक्टरभन्दा कम जमिन
- ५ प्रतिशतसँग २६ प्रतिशत कृषि भूमि
- ३ लाख ७० हजार दर्तावाल मोही
- मोहीले कमाएको जमिन- २७५३८४-४-४ विगाहा
- मोहीसम्बन्धी मुद्दा फर्स्यौट हुन बाँकी- करिब ३० हजार

यो संशोधनले मोही लागेको जग्गा सरकार स्वयंले आधा-आधा गरिदिने भन्ने व्यवस्था गरेको छ । तर यसो गर्दा मोही निस्सा भएका तर स्रेस्तामा मोही नजनिएकाहरु आधा जग्गा पाउनबाट वञ्चित हुने सम्भावना छ । त्यसैले शुरुमा अस्थायी निस्सा भएका मोहीलाई स्रेस्तामा मोहियानी कायम गरिदिने अभियानपछि मात्र जग्गा बाँडफाँड गर्नु व्यवहारिक हुने देखिन्छ ।

तर पूर्ववत् समस्या यथावत् रहेकै अवस्थामा सरकारी एकोहोरो लिँडेढिपीले गर्न खोजिएको कानून कार्यान्वयनले फेरि थप जोताहालाई मोहियानी हकबाट वञ्चित गराउने निश्चित छ ।

अर्कोतर्फ यस संशोधनले जग्गा बाँडफाँड सरकार आफैँले गरिदिने भन्ने प्रावधान समावेश गरेको छ । यसका लागि सरकारले अवधि तोकेको समयमा यस्तो प्रावधान प्रभावकारी देखिन सकेन । त्यसैले निश्चित अवधि तोकेर मोही वा जग्गाधनीले संयुक्त वा एकल पनि निवेदन दिनुपर्ने प्रावधान राखी यसबारेमा जोताहा किसानसम्म जानकारी पुऱ्याउने व्यवस्था गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ ।

मोहीको मञ्जुरीबेगर जग्गा बाँडफाँड गर्न नसकिने प्रावधानको व्यवस्था हुनुपर्दछ । मोहीको सहमतिबेगर जमिन बाँडफाँड भयो भने सरकारले यति लक्ष्य पूरा भयो भनेर कराउने बाटो त बन्ला, तर यसले सिर्जना गर्ने अन्याय र किचलोले भने सधैं सरकारलाई टाउको त दुखाइरहनेछ, साथै हजारौं जोताहाका परिवार भोकै पर्ने सम्भावना पनि रहन्छ । नेपालमा अरुको खेती गरेर जीविका टार्नेहरुको संख्या घटेको छैन । यस्तो अवस्थामा जमिन जोत्नेहरुलाई मोहियानी हक नदिने वर्तमान व्यवस्था कुनै पनि हालतले न्यायोचित मान्न सकिन्न ।

अब के गर्नुपर्छ ?

१) फिल्ड सर्जमिनका आधारमा जोतभोग बुझी मोहियानी हक दिइनुपर्छ ।

स्थानीय निकायका पदाधिकारीको सिफारिस र स्थलगत प्रतिवेदन समेतको आधार लिई ३ वर्षदेखि लगातार जमिन जोतिआएका किसानलाई यस्तो प्रमाणपत्र दिने व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

- २) २०२१ सालमै मोही जनिएका तर मोही प्रमाणपत्र पाउन नसकेकालाई सोही प्रमाणको आधारमा प्रमाणपत्र दिनुपर्छ ।
- ३) गुठी जग्गामा पनि मोही कायम हुने व्यवस्थालाई स्पष्ट गर्दै रैकर गर्न चाहनेलाई सजिलो वातावरण बनाइदिने ।
- ५) एउटै जग्गामा १ भन्दा बढी व्यक्तिको जोतभोग भएमा संयुक्त मोहियानी हक कायम रहने व्यवस्था हुनुपर्दछ ।
- ६) जग्गाधनीको पहुँच नपुगेको जग्गा जोताहाको नाममा कायम हुने व्यवस्था हुनुपर्दछ ।
- ७) मोहीको मञ्जुरीबेगर जग्गा बाँडफाँड गर्न नसकिने प्रावधानको व्यवस्था हुनुपर्दछ ।
- ८) मोहियानी हक दरिलो पार्न, बेदर्तावाल मोहीलाई हक दिलाउन र अन्य विवाद समाप्त पार्न नयाँ भूमि ऐन आवश्यक छ ।
- ९) मोहियानी हक एकै पटक महिला र पुरुषलाई दिने व्यवस्था लागू हुनुपर्छ । साथै मोही नामसारीको प्रक्रियालाई सहज तुल्याइनुपर्छ ।

बेदतर्वाल मोहीले जोतभोगको
आधारमा मोहियानी हक पाउनै पर्छ ।

नेपालमा व्यवस्थितरूपमा भूमिसुधार कार्यक्रम लागू भएको ४२ वर्ष बितेको छ । तर पनि भूमिसँग जोडिएका दर्जनौ समस्या अहिले पनि जस्ताका तस्तै छन् । हदबन्दी लागू भएको छैन, बनेका कानून लागू भएका छैनन्, यस्तो अवस्थाबाट यही मुलुकमा बसोबास गर्ने लाखौं जनताले भूमिअधिकारबाट वञ्चित भइरहनुपरेको छ ।

यस्तो अवस्थाबीच एक दशकदेखि सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र भूमिअधिकारको सवालमा कार्यरत् छ । यही क्रममा भूमिसम्बन्धी पढ्ने सामग्रीको अभाव सर्वत्र महसुस हुन पुग्यो । त्यसैले भूमिसम्बन्धमा चासो राख्नेहरूका लागि उपयोगी हुन सकोस् भनेर यो सामग्री तयार पारिएको छ ।

सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र

पो.ब.नं. १९७९०, काठमाडौं, नेपाल, फोन : ९७७-१-४३६०४८६

E-mail: landrights@csrcnepal.org

Website: www.csrcnepal.org